

DEVIANCE LATGALIEŠU PASAKĀS: DZIMUMSOCIALITĀTES ASPEKTS

Deviance in Latgalian Folk-Tales: Gender Aspect

Angelika Juško-Štekele

Rezekne Academy of Technologies, Latvia

Abstract. *The aim of the paper is to identify deviant patterns of behavior between wife and husband in Latgalian household folk-tales by rising those characteristic and action strategies, which in accordance with the public assessment are recognized as non-compliant for traditional gender roles. The empirical source of the research is Latgalian household folk-tails, which thematically cover a variety of relationship models peculiar for a family (husband and wife). For the analysis of a deviant feature developed in a story the author applied theory of social action established by the sociologist Talcott Parsons. In the context of a fairy-tale, the actors (a husband and a wife) should not be regarded as individuals in a sense of a separate person, but instead as representatives of the given gender. Therefore, the nature of their actions is not individual as well, but instead more culturally-historically determined, which in accordance with the folk theory proposed by Richard Dorson is “real situation and local environment”. Deviant behavior scenarios in fairy-tales allow to evaluate developmental tendencies of a family as an institute for a period starting with 20th century, when folk-tales chosen for the empirical source were written, up to nowadays, when in the form of strategic documents are raised such problems of family institutes as significant decline in the amount of registered marriages and increase of divorced marriages.*

Keywords: *deviant behavior, household folk-tales, gender roles.*

Ievads

Introduction

Ar devianci (lat. deviatio novirze) tradicionāli saprot atkāpes no sabiedrības pieņemtajiem uzvedības standartiem (Korpa & Paula, 2010). Folklorā deviances psiholoģiskā izpratne iegūst plašāku – kultūrantropoloģisku – interpretāciju un aptver kompleksas uzvedības stratēģijas, kas vēsturiski un sociāli veidojušās kā citādību apliecinošas novirzes no tradicionālajām vērtībām. Dzimumsocialitātes aspektā šīs novirzes atklājas pretstatā kultūrvēsturiski un teritoriāli determinētiem priekšstatiem par sievietes un vīrieša lomu sabiedrībā, kas tipisku scenāriju veidā saglabājušies tautas tradicionālās kultūras naratīvos – pasakās. Katram tautas pasaku žanram ir sava valence tipisko dzimumu lomu atveidē:

dzīvnieku pasakas tās parādās alegoriskā veidā, brīnumu pasakas – ar mītiskās ambivalences starpniecību. Savukārt sadzīves pasakas, būdamas visciešāk saistītas ar sava veida kultūrvēsturisko kontekstu, sniedz tipiskus dzimumu uzvedības modeļus un scenārijus, prezentējot gan sabiedrības akceptētas, gan arī nosodītas dzimumu lomu reprezentācijas, kas balstītas mītiskajos arhetipos un izteiktas ar pasakas mākslinieciskajiem līdzekļiem.

Dzimumsocialitātes aspekti sadzīves pasakās visspilgtāk redzami ģimenes attiecību kontekstā, kas ļauj pasakas skatīt par vienu avotiem ģimenes antropoloģijā, aktualizējot vēsturiskos, tautas pieredzē izveidojušos tipiskos priekšstatus par ģimeni kā sociālu institūtu un tā veiksmīgai pastāvēšanai nepieciešamajām komponentēm – dzīvesbiedru sociālajām lomām, kas vērstas uz ģimenes būtiskāko funkciju nodrošināšanu. Savukārt deviantās uzvedības scenāriji pasakās ļauj izvērtēt ģimenes institūta attīstības tendences, sākot no 20. gadsimta robežas, kad pierakstītas par izpētes avotu izvēlētas pasakas, līdz pat mūsdienām, kad stratēģisku dokumentu formā tiek aktualizētas tādas ģimenes institūta problēmas kā noslēgto laulību skaita būtiska samazināšanās un šķirto laulību īpatsvara palielināšanās (GVPP, 2011).

Mērķis, avoti, metodika un teorētiskais pamatojums

Aim, sources, methodology and theoretical justification

Raksta mērķis – identificēt būtiskākos sievas un vīra deviantās uzvedības modeļus latgaliešu sadzīves pasakās, aktualizējot īpašības un rīcības stratēģijas, kas sabiedrības vērtējumā tiek atzītas kā neatbilstošas tradicionālajām dzimumu lomām. Par izpētes avotu izvēlētas P. Šmita krājumā “Latviešu pasakas un teikas” (Šmits, 1925-1937) ievietotās latgaliešu sadzīves pasakas, kas tematiski aptver dažādus ģimenes attiecību modeļus.

Padziļinātai analīzei izvēlēti tie pasaku tipi, kas satur sižetiski izvērstus sievas un vīra lomas ģimenē raksturojumus, sevišķu uzmanību vēršot uz tiem pasaku tiptiem, kas satur konceptuālas norādes uz sabiedrībā nosodāmu īpašību piedēvēšanu laulātajiem. Šādi pasaku tipi ir, piemēram: “Blēdīgā sieva”, “Kā slinkā sieva izārstēta”, “Ļaunā sieva bedrē”, “Slinkā sieva”, “Neuzticamā sieva”, “Sieva nepazīst vairs sevis”, “Vīrs meklē muļķa cilvēkus” u.c. Savukārt potenciāli nosodāmas vīru īpašības koncentrējas tādos pasaku tipos kā “Muļķa vīrs”, “Sieva bēg no muļķa vīra”, “Vīrs sievas darbos”. Pasaku tipu statistikas līmenī redzams, ka vīra devianci apliecinošo pasaku tipu latgaliešu pasaku krājumā ir mazāk (5 pasaku tipi) nekā sievas (10 pasaku tipi); ievērojami izteiktāka šī disproporcija ir pasaku līmenī – sievas deviantās uzvedības dažādām izpausmēm veltītas 34 pasakas, vīra devianci – tikai 6 pasakas.

Par deviantu uzvedību sociologi Frenks Hagans (*Frank E. Hagan*) un Mervins Sūzmens (*Marvin B. Sussman*) uzskata tādu, kas sabiedrības acīs tiek

uztverta kā ekscentriskā, bīstama, kaitinoša, dīvaina, ērmota, rupja, pretīga vai krimināla (Hagan & Sussman, 1988). Savukārt psiholoģe Nadežda Maisaka (*Надежда Майсак*) izstrādājusi sociālo deviāciju matricu (Майсак, 2010), kur trīs galvenie deviances tipi - konstruktīvās, autodestruktīvās un ārēji destruktīvās – tiek klasificēti atkarībā no sabiedrības attieksmes pret šīm deviācijām (skat 1. tabulu).

1.tab. Deviances klasifikācija pasakās
Tabele 1 *Classification of deviance on folk-tales*

	Prosociāla; adaptēta sabiedrības sociālajām normām	Neitrāla; nerada draudus sabiedrībai	Nosodāma	
			<i>Asociāla (pārkāpj morāles normas)</i>	<i>Antisociāla (pārkāpj tiesiskās normas)</i>
Sieva	Plāpīgums Muļķība	Slinkums Mantkārība	Stūrgalvība, Niknums, Neuzticība Emocionāla vardarbība pret vīru	Fiziska vardarbība pret vīru Vīra slepkavība
Vīrs	Muļķība	Slinkums Dzeršana	Emocionāla vardarbība pret sievu	Fiziska vardarbība pret sievu Sievas slepkavība

1. tabulā apkopotās tipiskās īpašības, kas ietilpst deviantas uzvedības stratēģijā, vairumā ir piedēvētas gan vīriem, gan sievietēm. Nianse vērrojama šo īpašību statistiskajā lietojumā un sižetiskajā izvērsumā, kur nereti atklājas atšķirīgas reakcijas uz sievas un vīra deviantās uzvedības situācijām. Deviances sižetiskā izvērsuma analīzei pielietota sociologa Talkota Pārsona (*Talcott Parsons*) sociālās rīcības teorija. Arī attiecināta uz pasaku, tā paredz četrus galvenos deviantas uzvedības elementus: t.s. darbības veicējus (*actors*), darbības mērķi (*end*), darbības kontekstu un apstākļus, darbības normatīvo orientāciju (Парсонс, 2000). Pasaku kontekstā darbības veicēji – vīrs un sieva – nav uzskatāmi par indivīdiem atsevišķas personas izpratnē, bet gan par attiecīgās dzimumu lomas reprezentantiem. Līdz ar to arī viņu darbībai nav individuāls, bet kultūrvēsturiski determinēts raksturs, ko, saskaņā ar Ričarda Dorsona teoriju nosaka “reālā situācija un lokālā vide” (Dorson, 1982).

Latgaliešu pasakas ataino 20. gadsimta robežsituācijai tradicionālās dzimumu lomas, kas Latgalē veidojušās katoļticības un patriarhālās ģimenes tradīciju ietekmē. Dzimumu lomu priekšrakstus spilgti raksturo hrestomātiski Bībeles citāti, piemēram: “Sievai viņš sacīja: “Sāpēs Tev būs bērnu dzemdēt, un

tava iegriba būs pēc tava vīra, bet viņam būs valdīt pār tevi” (1 Moz. 3: 16). Arī citi Bībeles citāti, kas paredz tādas sievas īpašības cieņa, padevība, paklausība vīram (skat, piemēram, Ef. 5: 22-24). Bībele regulē arī vīru attieksmi pret sievietēm, piemēram: ”Jūs, vīri, mīliet savas sievas, tāpat kā Kristus ir mīlējis savu draudzi” (Ef. 5: 25-26). Tādējādi deviantas uzvedības scenāriji pasakās prezentē novirzes no šī etalona, vienlaikus atklājot visai komplicētu deviances prevencijas un nosodījuma normatīvo bāzi, kur saplūst reliģiskie, kultūrvēsturiskie un sadzīviskie faktori.

Sievas deviantās uzvedības tipiskie modeļi *Models of wife's deviant behavior*

Kā bija redzams no analīzei atlasīto pasaku tipu nosaukumiem un 1. tabulā apkopotās informācijas, tipiskākās sievas deviantās uzvedības izpausmes ir plāpīgums, slinkums, stūrgalvība, muļķība, neuzticība, emocionāla vardarbība pret vīru, fiziska vardarbība pret vīru un pat vīra slepkavība. Pasakās iezīmējas arī tendence deviantās uzvedības konstantēm papildināt vienai otru, kas attiecīgi padara komplicētāku deviances novēršanas un sankciju procedūru. Tā pasakās var biedroties tādas sievas īpašības kā slinkums un muļķība, plāpīgums un atriebīgums, stūrgalvība un vīra emocionāla vai fiziska iespaidošana u.c. variācijas, par kurām skat turpmāk.

Plāpīgums latgaliešu sadzīves pasakās attiecināms uz t.s. prosociālajām deviancēm. Lai gan plāpīgums tiek pieteikts kā ģimenes dzīves nelaime (*Obeji lauluotī draugi dzeivuoja mīrīgi un sadarīgi; vīna tik beja nalaime, ka Jākuba poša beja ļūti ziņkuorīga un lela mēļnīca* (Šmits, 1935: XI), tas pārsvarā tiek adaptēts sabiedrības sociālajām normām un pieņemts kā pašsaprotama patiesība, kas nemainās pat fiziskas iespaidošanas gadījumā: *Muižas kungs sasaskaits nūpēra sīvu, nūturēja par glupu i aizbrauce* (Šmits, 1935: XI). Sievietei piemītošā ziņkārība un nespēja saglabāt noslēpumus iegūst pat precedentālu raksturu, kas izteikts ar etioloģisku pasakas nobeigumu: *Nikod navajag sīvai saceit taisneibu!* (Šmits, 1935: XI). Dominējoši sievas plāpīgums, mēlnesība atklājas pasaku tipā “Gāganu kari”, kur sieva izplāpā vīra noslēpumus, tomēr būtiskas sankcijas par šo nodarījumu viņai netiek piemērotas. Tikai vienā pasakā, kur plāpīgums saistīts ar sievas vēlmi atriebties vīram sadzīviska strīda dēļ, sieva tiek aizvesta uz “*nagudrū muoju*”, bet arī vīrs “izbauda” dzīvi bez sievas, nodzerdams visu no kunga nosargāto zeltu (Šmits, 1935: XI).

Sievas **muļķība** pasakās visbiežāk izpaužas kā neadekvāta attieksme pret realitāti, nespēja nošķirt to no iedomu pasaules, racionālam prātam neprognozējama rīcība, kas rada kaitējumu saimniecībai un ģimenei. Sievas muļķības iemesli pasakās netiek skaidroti, lielāka uzmanība tiek pievērsta muļķības izpausmēm un iespējamajām sankcijām. Vīrs un citi ģimenes locekļi

pasakās apzinās muļķības graužošo ietekmi uz ģimeni, tāpēc mēģina vai nu pāraudzināt sievu ar fiziskiem līdzekļiem (*Pajāmja, izpjēra jū labi, a vys da pruota nadavjedja juos* (Šmits, 1935: XI)) vai izolēt viņu no ģimenes, atstājot mežā (*Dēdeņš beja smagi sirdeigs iz sovys buobeņis i nu siržu jēme jū aizvede dziļā mežā i jū pamete* (Šmits, 1935: XI)). Ja muļķa sievas rīcība bijusi īpaši neadekvāta, vīram var rasties vēlme tādu sievu nogalēt, tomēr šāda pasakas situācija visbiežāk tiek atrisināta ar salīdzinājuma palīdzību – kāds no ģimenes (vīrs vai dēls) dodas meklēt vēl lielākus muļķus un, izrādās, tādu nav mazums. Tādējādi sievas muļķība pieder pie tām deviantās uzvedības izpausmēm, ar ko sabiedrība samierinās, ko apliecina arī pasaku nobeigumi: *Jei kai bjeja glupa, tai i vysu myužu glupa palyka* (Šmits, 1935: XI).

Mantkārība deviācijas izpratnē parādās kā papildus deviācijas konstante pasaku tipos, kur jau vērojama kāda novirze no sociālās normas. Piemēram, stūrgalvīga vai neuzticīga sieva var būt arī mantkārīga. Apvienojumā ar stūrgalvību mantkārība atklāj tādu ģimenes dzīves modeli, kurā sieva, nereti sievasmātes mudināta, izsaka vīram nepamatotas pretenzijas par ģimenes mantisko rocību, pieprasa jaunas greznumlietas, nerēķinoties ar reālajām iespējām. Kontaminējoties ar prosociālām vai neitrālām deviancēm, arī mantkārība iegūst tādas sociālas novirzes statusu, kuru iespējams novērst ar pedagoģiskām metodēm bez krasām galējībām. Piemēram, kādā pasakā, lai izdabātu sievas un sievasmātes pretenzijām, vīrs pārdod zirgu un nopērk sievai kažokādas apkakli, bet, kad ziemā jābrauc uz mežu pēc malkas, vīrs zirga vietā iejūdz sievu un sievasmāti. Paraugmācība ir pietiekama: *Nu tuo laika vairuok ni sīva, ni sīvas muote naprasīja, lai veirs puordūtu lūpus un pierktu jīm kaidu duorgu drēbi, bet struoduoja un nosuoja, kas pi jūs beja* (Šmits, 1935: XI).

Savukārt kontaminācijā ar tādām devināces izpausmēm kā neuzticība un nodevība arī mantkārība iegūst papildu emocionālo ekspresiju un iekļaujas to deviāciju kopā, kam sabiedrības apziņā nav iespējams mierizlīgums, un kas atrisināmas tikai radikāliem līdzekļiem. Šāds scenārijs īstenojas pasakā par blēdīgo sievu, kas mantkārības dēļ nodod sava vīra noslēpumus un tāpēc vīrs tiek nogalināts. Sievu šai gadījumā sagaida bēdīgs gals: *Tai veirs pajēmja un nūsyta sīvu* (Šmits, 1932: XI).

Tradicionālajiem priekšstatiem par sievas pienākumiem ģimenē neatbilstošs ir arī **slinkās sievas** tēls. Tas pieder pie neitrālajiem deviantās uzvedības modeļiem, jo nerada būtiskus draudus sabiedrībai un visbiežāk ir novēršams ar ģimenes locekļu iejaukšanos. Slinkās sievas motīvs dominē sešās pasakās, iezīmējot slinkuma iemeslus, sievas pāraudzināšanas procedūru un rezultātu. Visbiežāk jaunās sievas slinkumā vainojami sievas vecāki, kas dažādu iemeslu dēļ viņu pārlieku lutinājuši, un, arī meklējot savai meitai vīru, izvirza noteiktas prasības: *Kab dorba nadūtib jau anikaida [..], i kab tu jū nasistib i nalomuotib!* (Šmits, 1934: X). Pamata slodze jaunās sievas pāraudzināšanā

pasakās jāuzņemas vīra ģimenes locekļiem (piemēram, vīratēvam) vai pašam vīram. Populārākais pāraudzināšanas paņēmieni ir analogija: noskatoties, kā par slinkumu tiek pārmācīts, piemēram, kaķis, zirgs, gailis vai kāds cits dzīvnieks, jaunā sieva maina uzvedības stratēģiju un kļūst čakla: *Nā, nasyta mani i namūcjēja, es jau poša pazynu, ka vajaga maizi pelnīt* (Šmits, 1934: X). Vīra īpašo lomu sievas pāraudzināšanā apliecina arī pasaka, kur vīrs, veiksmīgi ticis galā ne tikai ar savas sievas, bet arī kaimiņa sievas pāraudzināšanu, savas dzīves noslēgumā tie uzņemts debesīs: *Tai [...] lečija daudz buobu i par tū pjec smiertis patyka dabasūs* (Šmits, 1935: XI).

Pāraudzināšanas rezultāts nav tik veiksmīgs, ja sievas slinkumam pievienojas vēl kāda no deviantās uzvedības konstantēm, piemēram, mulķība. Tad attiecīgi komplicētāka kļūst arī pāraudzināšanas procedūra, kur ierasto analogiju mēdz papildināt arī emocionāli ekspresīvākas akcijas, piemēram, vīrs slinko sievu apsmērē ar ratu smēri un izvārta spalvās, bet, kad arī tas nelīdz, pasakas beigās viņš sievu padzen no mājām: [...] *pajem sīvu, Anniņu, sasyt un padzan nu muojom un leidz šai dīnai Juons vīns pats dzeivoj* (Šmits, 1935: XI). Vai cits piemērs: vīrs savu slinko un pārgudro sievu ievīsta salmu kūlī, atstāj ziemas laikā aizdurvē, kur viesi nokārto savas dabiskās vajadzības, viņa pārsalst, bet pasakas noslēgumā tomēr tiek panākts iecerētais mērķis – sieva kļūst strādīga: *jei [...] suoka struoduot vysu dorbu un [...] suoka dzeivuot labi un boguoti* (Šmits, 1935: XI).

Stūrgalvība, niknums ir komplicēta deviantās uzvedības izpausme, jo satur gan mītiskus, gan reliģiskus, gan kultūrvēsturiskus un sadzīviskus stūrgalvības izpratnes faktorus. Pasakās stūrgalvīgā sieva parādās daudzveidīgās sinonīmās variācijās: *ītīpeiga, uparta, špetna, sirdīga, slyktoka par valnu* u.tml. Tieši stūrgalvība un nepakļāvība ir tās īpašības, kas visizteiktāk runā pretī Bībeles proponētajiem ideālās sievas priekšrakstiem. Nereti stūrgalvība korelē ar bābas (*buoba*) tēlu latgaliešu folklorā, kam paralēli tradicionālajai vecas sievietes/ sievas nozīmei, iezīmējas bagātīgs mītisko un reliģisko konceptu slānis (par to skat. Juško-Štekele, 2006). Tomēr deviācijas izpratnes kontekstā pasakas aktualizē tradicionālo T. Pārsona definēto sociālās akcijas struktūru, kas atklājas caur sižetiski izvērstu stūrgalvīgās sievas rīcības normatīvo kontekstu.

Pasakās netiek meklēti vai skaidroti stūrgalvības iemesli, lielāku uzmanību veltot daudzveidīgām deviācijas izpausmēm, kas aptver sievas nevēlēšanos pakļauties vīram, izrunāšanās, rīkošanos pretēji vīra teiktajam. Stūrgalvības komplicēto dabu apliecina arī tās korelācija ar tādām deviantās uzvedības konstantēm kā pret vīru vērsta emocionālā un fiziskā vardarbība. Stūrgalvīgā sieva lamā un sit savu vīru: *Veceļs beja lobs cylvāks, bet juo buoba beja slyktuoka par valnu: syta vecēli, lomuoja, tai ka vecēlam nabeja dzeives nu buobas* (Šmits, 1935: XI).

Sankciju līmenī pasakas neizskata iespēju mainīt vai labot stūrgalvīgās sievas raksturu. Vienīgais veids, kā pasakas sižetiski mēģina risināt šādus sarežģījumus, ir vai nu vīra pašnāvība ([..] *kaut ej uz upi sleiktu* (Šmits, 1935: XI)), vai arī sievas nonāvēšana. Vīra pašnāvības motīvam pasakās nepiemīt dramatiska spriedze, tas drīzāk skaidrojams kā vārdu spēle, frazeoloģisms, lai uzsvērtu, cik ārkārtīgi grūti klājas vīram, ja viņam ir stūrgalvīga, nikna un agresīva sieva. Vienā no pasakām iniciālā formula satur izvērstāku vēstījumu par pāragri mirušiem vīriem, kas labprātīgi dodas uz elli – [..] *vysi deļ tuo, ka špetna sīva* (Šmits, 1935: XI). Velns, gribēdams pārbaudīt, kā laulātie dzīvo, cilvēka izskatā ierodas uz zemes, apprecas un piedzīvo *špetnās* sievas izpausmes: sieva viņu nostrādina smagā fiziskā darbā, pati sēž ar draudzenēm, tērē, izdālā velna naudu, sūdzas par naudas trūkumu, sit velnu ar krāsns kruķi, met viņam pa pakausi ar egles sakārni (Šmits, 1935: XI). Tādējādi *buoba* kļūst par vienīgo būtni zemes virsū, no kā velns patiesi baidās un bēg, atpakaļ neatskatīdamies.

Šāda sakāpināta sievas deviance neiekļaujas sadzīviskās uzvedības novirzēs. Pasakās koncentrētā tautas pieredze neatrod citu risinājumu, kā izolēt tradicionālajām vērtībām pilnīgi neatbilstošo, zināmā mērā dēmonisko sievu no sabiedrības, tāpēc populārākais dramatiskā kāpinājuma paņēmieni pasakās ir vīra mēģinājumi tikt vaļā no stūrgalvīgās, niknās sievas, izrokot bedri, kurā viņai jāiekrīt. Tomēr arī šis risinājums lieku reizi apstiprina stūrgalvīgās, niknās sievas dēmonisko dabu, jo, arī iekritusi ellē, viņa tur jūtas labi un turpina terorizēt elles iemītniekus: *valns [..] klīdz ar osorim: "Vecēls, pajem tu sovu buobu nu myusu elnes! Jei jau myusus vysus izdzonuoia un appleisja vysas ausis"* (Šmits, 1935: XI).

Neuzticība deviances izpratnē pasakās parādās kā sievas saistību nepildīšana, laulāto uzticības zvēresta laušana. Neuzticības fakts parādās septiņās pasakās un iezīmē divus atšķirīgus scenārijus neuzticības situācijas atrisināšanai.

Pirmajā gadījumā pasaku tipā "Neuzticamā sieva" vīrs (vai viņa intereses pārstāvoša persona, piemēram, kalps), samanījis sievas neuzticību, pats safabricē turpmāko rīcības scenāriju. Tā rezultātā sievas mīļākais vai nu tiek, nogalināts, vai arī piedzīvo smagas fiziskas kroplības, bet vīrs sievai piedod nodarīto un dzīvo ar viņu laimīgi tālāk. Sievai šai scenārijā iziet no situācijas ar viegliem emocionāliem pārdzīvojumiem vai ar vidēji smagiem miesas bojājumiem. Tā pasakā, kur tiesneša un soģa funkciju veic kalps, saimnieces mīļākais tiek kastrēts, viņa dzimumorgānus saimniece nezinādama iecep pīrāgā, ar kuru dodas pacienāt savu sasirgušo mīļāko, bet tas saimniecei no dusmām nogriež mēli. Arī šai gadījumā saimnieks paliek dzīvot ar savu krāpnieci sievu: *Tai saiminīks palyka ar sovu saimineicu, kurai bej atgrizta mjāļa* (Šmits, 1935: XI).

Otrs neuzticības scenārijs īstenojas pasaku tipā “Blēdīgā sieva”, kur novirze no sociālās normas tiek uzskatīta par tik būtisku, ka pieļauj augstāko nosodījumu – dzīvības atņemšanu. Atšķirīgo neuzticības situācijas normatīvo regulējumu abos scenārijos nosaka trīs faktori. Pirmkārt, iecietīgā attieksme pret sievas neuzticību iespējama t.s. sociāli zemo varoņu (saimnieka, zemnieka sieva) attiecībās, savukārt pasaku tipā “Blēdīgā sieva” galvenā varone pārstāv t.s. augstos personāžus – visbiežāk tā ir ķēniņa meita. Kontekstuāli šādi pasakās īstenojas tautas sociālie ideāli, imanenta vērtēšanas pret kultūrvēsturiskajai situācijai atbilstošiem šķiriskajiem oponentiem. Otrkārt, sankciju smagumu iespaido vīram reāli nodarītais kaitējums. Pasaku tipā “Neuzticamā sieva” neuzticības fakts aizvalūētā veidā tiek tikai pieminēts, turklāt sievas mēģinājums nogalināt savu vīru ir paša vīra inscenēts, tad pasakas noslēgums, pēc nevēlamā sāncenša likvidēšanas, uzskatāms par miermīlīgu situācijas atrisinājumu, kas dod cerības uz turpmāku labklājību ģimenē: *Veirs pīdevja jai vysu. Tad jī paglobuoja bryutgonu un dzeivuoja laimīgi* (Šmits, 1935: XI). Savukārt pasaku tipā “Blēdīgā sieva” sievas neuzticības faktu papildina arī citas deviantās uzvedības konstantes, piemēram, mantkārtība, nodevība, zagšana u.tml., neuzticīgā sieva veicina vīra nonāvēšanu, tāpēc šādas deviācijas vienīgais iznākums ir nāves sods, ko īsteno pats vīrs: *viņš nūcierta ari sovu agruokū sīvu* (Šmits, 1935: XI) vai *Sovu sīvu pīsēja divim zyrgim pi astem un viņu zyrgi saraustīja gobolu gobolūs* (Šmits, 1932: VIII). Treškārt, pasaku tips “Blēdīgā sieva”, atšķirībā no pasaku tipa “Neuzticīgā sieva”, satur brīnumu pasakām tipiskus elementus, kas pasakas darbību pārceļ pārsadzīvīskā realitātē un arī uz pasaku nobeigumiem liek skatīties kā uz tipisku brīnumu pasaku beigu formulu, kuras uzdevums ir ne tikai nodrošināt sociālo taisnīgumu, bet demonstrēt bezkompromisa labo spēku uzvaru pār ļaunajiem.

Vīra deviantās uzvedības tipiskie modeļi *Models of husband's deviant behavior*

Vīra deviantās uzvedības scenāriji sadzīves pasakās salīdzinājumā ar sievu uzvedības normatīvo regulējumu atklājas ievērojami mazākā skaitā – tikai sešās pasakās, kas apvieno tādas novirzes no sociālās normas kā muļķība, slinkums, pārmērīga alkohola lietošana, emocionāla un fiziska vardarbība pret sievu un sievas slepkavība. Par vīriem specifisku deviāciju uzskatāma pārmērīga alkohola lietošana, pārējos gadījumos tās ir arī sievu uzvedībā fiksētas atkāpes no sociālās normas, kam gan vērojami niansēs atšķirīgi normatīvi regulējumi, par ko skat turpmāk.

Vīra **muļķība** deviantās uzvedības izpratnē sadzīves pasakās nav vērtējama viennozīmīgi. Sadzīves pasakas piedāvā divus muļķu ģimenes dzīves scenārijus – kategorisku muļķu nepiemērotību ģimenes dzīvei vai

samierināšanos ar vīru muļķi, ja tomēr tāds ir apprecēts. Iespējams, iecietīgo attieksmi pret muļķiem iespaidojusi kristietības atziņa “Svētīgi garā nabagi, jo tiem pieder debesu valstība” (Mt. 5: 2-3) un muļķīšu jeb *duraceņu* īpašā vieta Latgales kultūrvēsturē (par to skat Juško-Štekele, 2012), tomēr attiecībā uz ģimenes dzīvi muļķa iespējas ir ierobežotas. Tas redzams pasakā, kur vecāki savam dēlam muļķim ilgi nevar atrast sievu, bet, kad tādu atrod, viņa kāzu naktī tomēr aizbēg, savā vietā atstādama kazu, un jaunais vīrs nemaz nemana atšķirību. Pasakas spriedums ir galīgs: *Jis gribēja apprecēt cytu, bet vairs navarēja atrast taidas meitas, kura ītu pi duraciņa par sīvu, tai šū boltu dīnu dzeivoj duraciņš bez sīvas* (Šmits, 1935: XII). Vīra, līdzīgi kā sievas, muļķību sabiedrība ir izvērtējusi un pieņēmusi kā pašsaprotamu. Pasakas rāda, ka bez kontroles atstāts muļķa vīrs var nodarīt lielāku ļaunumu. Pēc vairākkārtīgiem mēģinājumiem iesaistīt muļķi vīru ģimenes ikdienas dzīvē un, kad tas neizdodas, arī pēc mēģinājuma viņu nogalināt, pasaka piedāvā vienīgo iespējamo atrisinājumu: *Tai jī navarēja nūbeigt muļķa veiru, ar kuru beja juodzeivoj vyss myužs sīvai* (Šmits, 1935: XI).

Otra latgaliešu folklorā kopumā daudzveidīgi atainota vīra deviācija ir **pārmērīga alkohola lietošana**, kas šķirama no alkohola lietošanas kā tādas. Dzērāja tipam latgaliešu folklorā piemīt atšķirīgas konotācijas – brīnumu pasakās dzeršana krogā parādās kā trešā tēvadēla diferenci apliecināošs rādītājs atšķirībā no gudrajiem brāļiem, pasaku nobeiguma formulās dzeršana mēdz būt viena no iegūtās laimīgās dzīves konstantēm, tomēr sadzīves pasakās ar ģimenes tematiku pārmērīga dzeršana parādās kā viena no tipiskākajām deviācijām, kas vairāk vai mazāk negatīvi ietekmē ģimenes labklājību un mājiniokus (par dzērāja konceptu Latgales kultūrā skat Ūdre, 2012).

Vīra alkoholiskās atkarības pakāpe parasti tiek fiksēta jau pasakas ievadā: *Dzāruojys vysu nūdzēra un saimei vajadzēja cīst bodu* (Šmits, 1927: IV). Sadzīves pasakās iespējams izsekot vismaz trim alkoholiskās atkarības normatīvā regulējuma mehānismiem: pirmkārt, samiernieciska (pat aizgādnieciska) attieksme pret dzērājiem, otrkārt, dzeršanas adaptācija kultūrvidei, treškārt, nosodījums ar dažādu sankciju (piemēram, izolācijas) pielietojumu. Attieksmes normatīvo orientāciju nosaka deviances intensitāte, jo sevišķi nodarījuma smagums attieksmē pret sievu un citiem ģimenes locekļiem.

Samiernieciska attieksme parādās pasakās, kur dzērāja nodarītais kaitējums paliek vispārīga dzeršanas fakta konstatācijas līmenī un neparedz dzērāja agresīvu attieksmi pret ģimeni. Piemēram, ja deviance izpaužas, kā dzērumā izteikta bravūrīga attieksme pret sievas veicamajiem darbiem, pasaka ar situācijas “pārbaude” palīdzību atrisina šo domstarpību: vīrs, mēģinot darīt sievas darbus, pārliecinās, ka sievas darbi nebūt nav tik vienkārši. Pasakas beigumā [...] *veirs ar sīvu suocja dzeivuot sadarīgi* (Šmits, 1935: XI). Vai cits piemērs: pasaka par dzērāju vīru, kurš Dieva dotās dāvanas izmanto, lai

izmānītu no velna naudu, ko atkal pārdzert krogā. Pasakas noslēgumā mirušā dzērāja dvēseli negrib pieņemt ne ellē, ne paradīzē, bet dzērāja dvēsele, izmantojot dzērājam piemītošo atjautību, pa šķirbiņu iemūk paradīzē pie savas ģimenes [...] *un šudiņ tur dzeivoj* (Šmits, 1927: IV).

Dzeršanas adaptācija kultūrvidei atklājas pasakās, kur dzeršana tiek pārmantota no paaudzes paaudzē. Piemēram, kādā pasakā [...] *tāvs beja ļūti lels dzāruojis, kurs nūdzēra vysu naudu, cik jam vīn beja* (Šmits, 1931: VII). Lai iegūtu naudu, viņš pārdod trīs savas meitas. Dēls atbrīvo meitas un par balvu iegūst no velna [...] *desmit buteļu brandveina*. Arī pasakas nobeiguma formula, kam jāapliecina varoņa izaugsme, akceptē tēva dzīves stratēģiju: dēls [...] *dzeivoj prīceigs un dzer valna dzērīnus* (Šmits, 1931: VII).

Radikālākas sankcijas pret pārmērīgu alkohola lietošanu parādās pasakās, kur alkoholisma faktu papildina arī tādas deviances konstantes kā **emocionāla un fiziska vardarbība** pret sievu. Piemēram, kādā pasakā zemnieks Skrabs ne tikai [...] *cīši daudz dzēra brandīņa un kotru godu puordzēra vysu labību*, bet arī [...] *kad uz juo sīva pasacīja vuordu, kab jis nadzartu, jū tyuleņ syta* (Šmits, 1935: XI). Šādas deviances normatīvais aspekts ir atkarīgs, pirmkārt, no sievas, otrkārt, no apkārtējo attieksmes. Pasaka piedāvā scenāriju, kur sieva, nebūdama gatava samierināties ar vīra vardarbību, inscenē viņa neadekvātu uzvedību. Tas rada bažas apkārtējos ne tikai par dzērāja sievas un bērnu, bet arī par kaimiņu dzīvības drošību, tāpēc kaimiņi [...] *lyka Skrabu rotūs, pīsēja ar viervi un nūvedja uz nagudrū muoju* (Šmits, 1935: XI).

Sievas nogalināšana attiecināma uz antisociālajām deviancēm, kas saistītas ar tiesisko normu pārkāpšanu. Sadzīves pasakās sastopami divi sievas nogalināšanas scenāriji – tādi, kas balstīti uz mantkārbību, un tādi, kas balstīti uz emocionālas un fiziskas vardarbības radītiem afektiem. Mantkārbības nolūkā pasaku tipā “Bagātais un nabagais brālis” sievas nogalina gudrie brāļi, noticēdami jaunākā – negudrā brāļa – teiktajam, ka viņš tirgū pārdevis savu mirušo māti. Sankcijas par tiesisko normu pārkāpumu pasakās īstenojas gan juridiskā, gan morālā taisnīguma līmenī: gudrie brāļi tiek apcietināti un vienlaikus apliecina savu prāta mazspēju, kas atbilst tautas ētiskajiem un sociālā taisnīguma ideāliem: *Vot sajem jūs cīši, tūs div bruoļeiši, i aizdzan uz Sibjeri, a tys duraks palyka sātā; apsazeņājās i šudiņ dzjeivoj* (Šmits, 1935: XII).

Slepkavība afekta stāvoklī ir sekas laulāto nesaderībai: *Jī dzeivuoja cīši slikti: kovuos un lomuojuos. Vīnu reizi zemnīks cīši sasadusmuoja uz sovu sīvu, satvēra ciervi un nūsyta jū* (Šmits, 1935: XI). Sabiedrības viedoklis par sankcijām nav viendabīgs: slepkavam jāuzņem morālā atbildība, un viņa dvēsele par šādu nodarījumu pienākas velnam, tomēr no juridiskās atbildības zemnieks izvairās, apprecēdamies vēlreiz un nu jau ar atjautīgās sievas palīdzību izvairīdamies no pelnītā soda. Abu dvēseles beigās nonāk debesīs.

Secinājumi Conclusions

- Sadzīves pasakas sniedz tipiskus dzimumu uzvedības modeļus un scenārijus, prezentējot gan sabiedrības akceptētas, gan arī nosodītas dzimumu lomu reprezentācijas.
- Laulāto deviantās uzvedības modeļi pasakās atklāj būtiskākos laulāto nesaderības iemeslus un piedāvā tautas pieredzē akceptētus scenārijus šo deviāciju prevencijai un sankcijām.
- Sievas uzvedība kristietības tradīciju un patriarhālās ģimenes ieražu ietekmē latgaliešu pasakās tiek reglamentēta stingrāk un daudzveidīgāk, vīram piedēvēto noviržu no sociālās normas ir mazāk, un sankcijas pret tām ir pielaidīgākas.
- Folklorā atklātie laulāto nesaderības piemēri korelē ar 20. gadsimta pirmajā pusē tiesu praksē fiksētajiem biežākajiem laulību šķiršanas iemesliem.
- Sadzīves pasakās atklātie vīra un sievas deviantas uzvedības modeļi latgaliešu pasakās ļauj dziļāk izprast ģimenes dzīves psiholoģiju un veidot kultūrtradīcijā balstītas vērtības ģimenes institūta stiprināšanai un iespējamo laulības iziršanas problēmu novēršanai.

Summary

One of the topical issues the family-related anthropology scientists are trying to determine are reasons and tendencies of divorce. Based on the statistical data of Latvian Central Statistical Bureau (CSP), in 2015 civil registries in Latgalian region executed the biggest amount of divorces if compared to other historical regions of Latvia (Latgale – 747, Kurzeme – 676, Zemgale – 618, Vidzeme – 443) (CSP, 2015). In 1938 the same statistics were cardinally different and the amount of divorced marriages in Latgale was the smallest among other regions (Latgale – 122, Kurzeme – 209, Vidzeme – 235, Zemgale – 216). This fact rises concerns about the developed tendencies characteristic for a family as a social institution and urge to seek the causes of the marriage breakdown by searching more sophisticated correlations in such areas as mythology, religion, economy etc. One of the sources for such invariant structure search are the nation's traditionally cultural narratives – tales that contain gender-typical behavioural models and scenarios formed within the experience of the nation, where are presented both socially accepted and condemned representations of a gender role. In folk-tales these values appear in the form of a social action, covering persons, conditions and regulatory frameworks involved in an activity. Latgalian household folk-tales in their story models contain relationship risk factors sustained by the family life subjects – husband and wife, i.e., behavioural deviations from generally accepted social norms, and reveal their causes, explain the context of this deviation, and offer the regulatory solution for such deviation. The deviant behavioural models of husband and wife depicted in Latgalian folk-tales in their essence coincides with the divorce

reasons fixed in as far as 1930s (CSP, 1938): adultery (unfaithful wife, wily wife in fairy-tales), life or health threat (emotional or physical violence against husband or wife), difficultly curable mental weakness (stupidity), criminal, dishonest or depraved lifestyle (stubborn wife, husband drunkard), etc. The deviant behavioural models of husband and wife depicted in Latgalian folk-tales as described in the paper allow a deeper understanding of the psychology of a family life and to form cultural-based and tradition-based values in order to strengthen family institutes and to avoid possible marriage breakdown problems.

Pētījums, kura izpildes gaitā iegūti šie rezultāti, ir saņēmis finansējumu no Norvēģijas finanšu instrumenta 2009.–2014. gadam saskaņā ar Projektu “Dzimumsocialitāte kultūras un varas mijattiecībās: Latvijas un Norvēģijas diversitātes”, Līguma nr. NFI/R/2014/061./

The article is carried out with support of Norwegian Financial Mechanism co-financed project “Gender, Culture and Power: Diversity and Interactions in Latvia and Norway”, Contract No. NFI/R/2014/061

Literatūra References

- CSP (1938). *Centrālā statistikas pārvalde. 20.-30. g. dati.* Retrieved from <http://www.csb.gov.lv/statistikas-temas/20-gadsimta-20-30-gadu-statistika-32312.html>.
- ĢVPP (2011). *Ģimenes valsts politikas pamatnostādnes 2011.-2017. gadam.* Retrieved from http://www.lm.gov.lv/upload/berns_gimene/lmpamn_200111_gvp.pdf.
- Hagan, F. E., & Sussman, M. B. (1988). *Deviance and the Family.* Psychology Press.
- Juško-Štekele, A. (2006). *Buoba latgaliešu folklorā. Kultūras procesi Latgalē.* Rēzekne: Rēzeknes Augstskolas izdevniecība. 45.-60.
- Juško-Štekele, A. (2012). Duraceņš, Šuplinska, I. (galv.red.) *Latgales lingvoteritoriālā vārdnīca.* Rēzekne: Rēzeknes Augstskola. 187-189.
- Korpa, V., & Paula, L. (2010). *Socioloģija.* Jegava: Jelgavas tipogrāfija.
- Šmits, P. (1027-1935). *Latviešu pasakas un teikas.* Rīga: Valtera un Rapas izdevniecība.
- Dorson, R. M. (1982). *Folklore and Folklife: An Introduction.* University of Chicago Press.
- Ūdre, S. (2012). Dzāruojis, Šuplinska, I. (galv.red.) *Latgales lingvoteritoriālā vārdnīca.* Rēzekne: Rēzeknes Augstskola. 192.-194.
- Майсак, Н. В. (2010). Матрица социальных девиаций: классификация типов и видов девиантного поведения. *Современные проблемы науки и образования.* № 4. 78.-86.
- Парсонс, Т. (2000). *О структуре социального действия.* Москва: Академический Проект.